

نیم‌نگاهی به فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران (ج ۵۴)

● حسین متقی

پژوهشگر متون کهن / hosseinmottaghi@yahoo.com

چکیده

طبق آمارها، به لحاظ کمی، کتابخانه ملی ایران، با دارایی حدود چهل هزار مجلد دستنویس، رتبه دوم کتابخانه تراثی ایران را به خود اختصاص داده است. با تلاشی شش نفر از فهرست‌نگاران این کتابخانه، طی چهل سال (۱۳۴۳ تا ۱۳۸۳)، ۳۰۸۳ نسخه فارسی و ۶۰۵۰ نسخه عربی در ۲۱ جلد فهرست و به صورت توصیفی نگارش و منتشر شده است. طبق اظهار نظر مسئولان کتابخانه، از اوایل دهه ۱۳۸۳ تا پایان ۱۳۹۳، حدود ۴۵۰۰ نسخه دیگر فهرست شده است که به زودی در ۱۵ جلد منتشر خواهد شد. در این نوشتار، آخرین فهرست منتشره این کتابخانه، یعنی جلد چهل و پنجم، که در آن ۳۰۰ مجلد نسخ خطی برپای سیستم مارک ایران معرفی شده است به اجمال نقد و بررسی شده است.

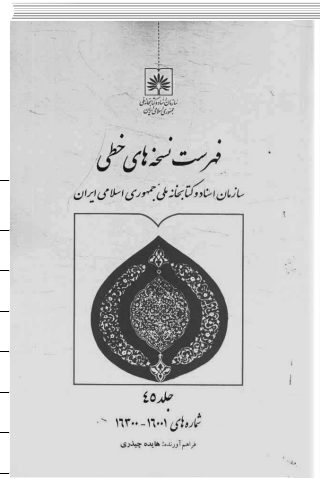
کلیدواژه:

نسخ خطی، کتابخانه ملی ایران، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی (ج ۴۵)، هایدی چیذری.

نگاهی به وضعیت نسخ خطی در کتابخانه ملی ایران

بر اساس آخرین آمارها، این کتابخانه، حدود چهل هزار مجلد دست‌نویس اسلامی و شرقی به زبان‌های عربی، فارسی، ترکی، اردو، و برخی زبان‌های شرقی دارد که به نظر می‌رسد، با توجه به رشد کمی دست‌نویس‌های این مجموعه، بعد از آستان قدس رضوی، به لحاظ کمی، اکنون، بر کتابخانه آیت‌الله مرعشی (ره) پیشی گرفته و رتبه دوم کتابخانه تراثی ایران را به خود اختصاص داده باشد.

گفتنی است از سال ۱۳۴۳ تا ۱۳۸۳ شمسی، برای دست‌نویس‌های کتابخانه ملی، در

■ فهرست نسخه‌های خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران (جلد ۴۵: شماره‌های ۱۶۰۰۱ تا
۱۶۳۰۰)، فراهم‌آورنده: هایده چیدری، ویراستار علمی:
ابوالفضل حافظیان بابلی، ناشر: تهران، سازمان اسناد و
کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، ۱۳۹۴،
۵۰۰ ص، شمارگان: ۳۰۰ نسخه، وزیری، جلد شومیز.
شابک: ۹۷۸-۹۶۶-۴۴۶-۳۶۶-۲

مجموع ۲۱ مجلد فهرست شامل جلد‌های ۱ تا ۲۲ (بدون جلد ۲۰) منتشر شده است؛ در مجموع، ۸۸۳۲ نسخه، مشتمل بر ۳۰۸۳ نسخه فارسی در جلد‌های ۱ تا ۶، ۶۰۵۰ نسخه عربی در جلد‌های ۷ تا ۲۲، یعنی ۲۰ درصد از کل نسخ گزارش شده است. همچنین، به‌گفته مسئولان این کتابخانه، از اوایل دهه ۱۳۸۰ تاکنون، در حدود ۴۵۰۰ نسخه دیگر (غیر مرتب) در ۱۵ جلد فهرست شده که داده‌های آن در وبسایت کتابخانه ملی منعکس شده است، اما به دلائلی، انتشار نسخه کاغذی این فهرست‌ها عقب افتاده که بنا بر قولی که مسئولان این کتابخانه عامره داده‌اند، ان شاء الله، فهرس نگارش یافته، به تدریج منتشر خواهد شد.

نگاهی به فهرست‌های کتابخانه ملی ایران

۱. تهرانی (منزوی)، آقا بزرگ (محمد محسن): «فهرس بعض مخطوطات دارالکتب الوطنیه فی طهران».

فهرست دستنوشته به خط مرحوم علامه آقابزرگ تهرانی است که در آن برخی نسخ خطی کتابخانه ملی ایران معرفی شده است. اصل این فهرست دستنوشته در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره $15816/14$ (برگ ۴۷ ب) نگهداری می‌شود.

۲. الزنجانی، ابو عبدالله: «کتب فی خزائن ایران: دارالکتب الناصریه»، نک. مجله لغة العرب (بغداد): س ۵، ش ۱، ۱۹۲۷، ص ۳۴.

در این مقاله، ۱۵ نسخه خطی از کتابخانه مذکور به اختصار معرفی شده است.
۳. بیانی، مهدی: «فهرست نمایشگاه خطوط خوش [در] کتابخانه ملی»، تهران، کتابفروشی علی اکبر علمی و شرکاء، ۱۳۲۸، ۹۲+۲۰+۴+۴۲ صص؛ رقعی.

۴. بیانی، مهدی: «فهرست نمایشگاه آثار شیخ رئیس ابوعلی سینا در کتابخانه ملی»، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۳۳، رقعی، ۱۰ ص.

۵. بیانی، مهدی: «فهرست نمایشگاه آثار خواجه نصیرالدین طوسی در کتابخانه ملی»، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۵، رقعی، ۱۳ ص.
۶. محفوظ، حسین‌علی: «مخطوطات [دارالکتب الوطنیه فی طهران]»، نک. *مجله معهد المخطوطات العربیة (القاهرة)*: س ۳، ش ۱، ۱۹۵۷، صص ۲۰-۲۶.
۷. المنجد، صلاح‌الدین: «مخطوطات انتقبتها بعثة معهد المخطوطات إلى ایران: المكتبة الوطنیه بطهران»، نک. *مجله معهد المخطوطات العربیة (القاهرة)*: س ۶، ش ۱، ۱۹۶۰، صص ۳۲۷-۳۲۸.
۸. انوار، عبدالله؛ افشار، ایرج: «فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه ملی»، نک. *نشریه نسخه‌های خطی (تهران)*: دفتر ۲، ۱۳۴۱، صص ۲۶۹-۲۸۱. (بخش نخست: معرفی ۱۲۱ نسخه عکسی) و دفتر ۳، ۱۳۴۲، صص ۹۹-۱۰۴ (بخش دوم: معرفی ۵۰ نسخه عکسی): فارسی.
۹. بیانی، مهدی: «فهرست قسمتی از کتاب‌های خطی فارسی کتابخانه ملی تهران»، نک. *نشریه نسخه‌های خطی (تهران)*: دفتر ۴، ۱۳۴۴، صص ۱۳۹-۲۸۱ (بخش نخست) و دفتر ۶، ۱۳۴۸، صص ۱۱۹-۳۲۶ (بخش دوم).
- اصل فهرست دستنوشته به خط نستعلیق از مؤلف این اثر در ۲۰۰ برگ، به شماره ۸۴۱۹ > در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود.
۱۰. محفوظ، حسین‌علی؛ آل‌یاسین، جعفر: «مؤلفات الفارابی المخطوطة فی المكتبة الوطنیه فی طهران»، نک. *مؤلفات الفارابی، بغداد*، ۱۹۷۵، صص ۱۲۳-۱۲۶.
۱۱. الطباطبایی، عبدالعزیز: «وصف بعض نسخ مکتبه ملی». *فهرست دستنوشته‌ای در توصیف چند نسخه خطی کتابخانه ملی ایران است که در ضمن دفتر صغیر نگارش یافته است که امروزه در کتابخانه مرحوم محقق طباطبایی در قم نگهداری می‌گردد.*
۱۲. افشار، ایرج: «چند نسخه خطی [انتقال یافته به کتابخانه ملی ایران و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران]»، نک. *راهنمای کتاب (تهران)*: س ۲۱، ۱۳۵۷، صص ۶۹۱-۶۹۲.
۱۳. انوار، عبدالله (جلدهای ۱-۱۰): منزوی، علینقی (جلد ۱۱)؛ عظیمی، حبیب‌الله (جلدهای ۱۲-۱۳، ۱۶-۱۷ و ۲۱)؛ ضمیری، امیره (جلدهای ۱۴-۱۵ و ۱۹)؛ خانی‌پور، رضا (جلدهای ۲۱-۲۲)؛ معیری، زهره (جلدهای ۱۸-۱۹)؛ سلطانی‌فر، صدیقه (جلد ۲۶)؛ تفضلی، مریم (جلدهای ۲۳، ۱/۲۴ و ۶۳)؛ چیدری، هایده (جلد ۴۵): *فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (مجلدات ۱-۲۲ و ۴۵)*، تهران، کتابخانه ملی ایران، ۱۳۴۵ تا ۱۳۹۴، وزیر.
- جلد اول: ۱۳۴۵، ۵۲۶ ص؛ معرفی نسخه‌های فارسی، شماره <۱-۵۰۰>
 - جلد دوم: ۱۳۴۷، ۵۹۹ ص؛ معرفی نسخه‌های فارسی، شماره <۵۰۱-۱۰۰۰>
 - جلد سوم: ۱۳۵۱، ۵۸۶ ص؛ معرفی نسخه‌های فارسی، شماره <۱۰۰۱-۱۵۰۰>

- جلد چهارم: ۱۳۵۲، ۵۴۸ ص؛ معرفی نسخه‌های فارسی، شماره <۲۰۰۰-۱۵۰۱>؛
- جلد پنجم: ۱۳۵۳، ۷۱۸ ص؛ معرفی نسخه‌های فارسی، شماره <۲۵۰۰-۲۰۰۱>؛
- جلد ششم: ۱۳۵۴، ۹۱۹ ص؛ معرفی نسخه‌های فارسی، شماره <۳۰۶۳-۲۵۰۱>؛
- جلد هفتم: ۱۳۵۵، ۴۵۰ ص؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۵۰۰-۱>؛
- جلد هشتم: ۱۳۵۶، ۵۳۲ ص؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۱۰۰۰-۵۰۱>؛
- جلد نهم: ۱۳۵۷، ۵۹۵ ص؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۱۵۰۰-۱۰۰۱>؛
- جلد دهم: ۱۳۵۸، ۷۳۶ ص؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۱۹۷۵-۱۵۰۱> و نسخه‌های خطی فارسی، شماره <۳۰۸۳-۳۰۶۴>؛
- جلد یازدهم: ۱۳۷۵، ۸۵۳ ص؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۲۳۰۰-۱۹۷۶>؛
- جلد دوازدهم: ۱۳۷۲، نه+۶۲ ص + ۲۳ تصویر؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۲۶۰۰-۲۳۰۱>؛
- جلد سیزدهم: ۱۳۷۵، ۴۷۲ ص+۱۶ تصویر؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۲۹۰۰-۲۶۰۲>؛
- جلد چهاردهم: ۱۳۷۵، ۳۳۱ ص؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۳۲۰۰-۲۹۰۱>؛
- جلد پانزدهم: ۱۳۸۰، ۳۳۵ ص؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۳۵۰۰-۳۲۰۱>؛
- جلد شانزدهم: ۱۳۷۹، ۴۹۱ ص؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۳۸۰۰-۳۵۰۱>؛
- جلد هفدهم: ۱۳۷۹، ۴۸۳ ص؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۴۱۰۰-۳۸۰۱>؛
- جلد هجدهم: ۱۳۸۱، ۴۱۰ ص؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۴۴۰۰-۴۱۰۱>؛
- جلد نوزدهم: ۱۳۸۱، ۴۱۰ ص؛ معرفی نسخه‌های عربی، شماره <۴۷۰۰-۴۴۰۱>؛
- جلد بیستم: منتشر نشده است؛ معرفی نسخه‌های عربی شماره <۵۰۰۰-۴۷۰۱>؛
- جلد بیست و یکم: ۱۳۸۴، پنج+۴۹۴ صص+۶۱ تصویر رنگی؛ معرفی نسخه‌های عربی (کتب ادعیه)، شماره <۵۵۰۰-۵۰۰۱>؛
- جلد بیست و دوم: ۱۳۸۳، ۳۹۸ ص؛ معرفی نسخه‌های عربی (قرآن‌ها) شماره <۶۰۵۰-۵۵۰۱>؛
- جلد بیست و سوم: منتشر نشده است، معرفی نسخه‌های خطی، شماره <۶۳۵۱-۶۰۵۱>؛
- جلد بیست و چهارم: منتشر نشده است، معرفی نسخه‌های شماره <۶۶۵۱-۶۳۵۱>؛
- جلد بیست و پنجم: منتشر نشده است، معرفی نسخه‌های شماره <۷۰۰۰-۶۶۵۲>؛
- جلد بیست و ششم: منتشر نشده است، معرفی نسخه‌های شماره <۷۳۰۰-۷۰۰۱>؛
- جلد چهل و پنجم: ۱۳۹۴، ۵۰۰ ص؛ معرفی نسخه‌های شماره <۱۶۳۰۰-۱۶۰۰۱> (فهرست مورد بحث)؛
- جلد شصت و سوم: منتشر نشده است، معرفی نسخه‌های کتابخانه پهلوی، شماره <۱۸۱۰۰-۱۷۸۰۱>؛

۱۴. جواهری (جوهر کلام)، عبدالعزیز: «فهرست [کتب خطی] کتابخانه عمومی معارف طهران (دارالفنون)» (مجلدات ۱-۲)، تهران، وزارت معارف، مطبوعه مهر، ۱۳۱۳-۱۳۱۴، رقعی.
• جلد نخست: ۱۳۱۳، ۲۴۱ ص؛
• جلد دوم: ۱۳۱۴، ۲۲۷ ص.

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال دوم، شماره ۵
بهار ۱۳۹۴

۱۴۱

۱۵. جواهری (جوهر کلام)، عبدالعزیز: «فهرست چند نسخه عکسی نفیس برگرفته از کتابخانه‌های برلین، پاریس، لیدن و غیره»، نک. فهرست کتابخانه عمومی معارف، تهران، ۱۳۱۴، ج ۲، صص ۱۷۲-۱۹۶.
۱۶. محقق، مهدی: «منتخبی از کتاب‌های فارسی خطی کتابخانه ملی فرهنگ»، نک. نشریه نسخه‌های خطی (تهران): دفتر ۱، ۱۳۴۰، صص ۵۱-۶۱.
۱۷. دانش‌پژوه، محمدتقی: «فهرست نسخه‌های خطی [کتابخانه دکتر حسین مفتاح]»، نک. نشریه نسخه‌های خطی (تهران): دفتر ۷، ۱۳۵۳، صص ۹۵-۵۱۰ و ۸۰۰ (توضیحات آقای ایرج افشار).
۱۸. رجایی زفره‌ای، محمدحسن: «نسخه‌های خطی محمدحسن رجایی زفره‌ای»، نک. کتابداری (تهران): س ۳۳، ش ۳۲-۳۳، ۱۳۷۸، صص ۵۹-۷۸.
۱۹. سلیم گندمی، حمید: «فهرست عناوین ۱۶۰ نسخه خطی کتابخانه استاد سید جلال‌الدین همایی»، نک. هدیه بهارستان (حدیث عشق): دفتر ۹، ۱۳۸۶، صص ۵۸۵-۵۹۲.
۲۰. سلیم گندمی، حمید (با همکاری عبدالحسین طالعی و صدیقه شاکری): «فهرست دست‌نویس‌های کتابخانه شیخ جعفر شوشتری در شوشتر».
۲۱. عزیززاده، فرزاد: فهرست مرقعات نفیس در کتابخانه ملی ایران.
۲۲. گروه کاربران بخش اطلاع‌رسانی و رایانه کتابخانه ملی ایران: «فهرست دیجیتالی دست‌نویس‌های اسلامی موجود در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران».
۲۳. کسائی، علی: «فهرست موضوعی دیجیتال نسخ خطی فارسی کتابخانه ملی ایران».
۲۴. کشاورز (میرزا محمدی)، فتح‌الله: «نسخه‌های خطی در کتابخانه ملی ایران»، نک. کتاب ماه کلیات (تهران)، ش ۱۳۳، دی ۱۳۸۷، صص ۸۲-۸۷.
۲۵. آماجی، علی: «بررسی وضعیت کلی کتابخانه خطی ملی جمهوری اسلامی ایران».
۲۶. سلطانی‌فر، صدیقه: «فهرست کتب درسی چاپ‌سنگی موجود در کتابخانه ملی ایران، ۱۲۶۸-۱۳۴۴ ه. ق.».
۲۷. سلطانی‌فر، صدیقه: «معرفی نسخ نفیس [در کتابخانه ملی ایران]»، نک.

فصلنامه کتاب (تهران): دوره چهاردهم، ش ۴ (پیاپی ۵۶)، زمستان ۱۳۸۲، صص ۳۱۷-۳۲۶.

۲۸. سلطانی فر، صدیقه؛ تفضلی، مریم؛ میرزا کوچک خوشنویس، فریبا؛ موسوی، زهره؛ تونی، نسرین؛ بابازاده، شهلا؛ کمالی، مزده؛ ابادری، علی؛ سلیم گندمی، حمید؛ خانی‌پور، رضا: «فهرست کتب سنگی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران».

فصلنامه نقدکتاب

میراث

سال دوم، شماره ۵
بهار ۱۳۹۴

۱۴۲

معرفی فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران (ج ۴۵)

در این فهرست، ۳۰۰ مجلد نسخه خطی (شماره‌های ۱۶۰۰ تا ۱۶۳۰۰) در حدود ۴۰۰ عنوان (با تکرار ۴۵۰ عنوان)، طبق سنت فهرست‌نگاری معهود (سیستم مارک ایران)، بر پایه مستندسازی عناوین و پدیدآوران و سرعنوان‌های موضوعی، به صورت توصیفی، معرفی شده است و طبق گفته مؤلف محترم در مقدمه، بیشترین نسخه‌ها پیش از این در تملک سید محمد جزائری بوده و پیش از ادغام با کتابخانه ملی، در تملک سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی قرار داشته است و پس از ادغام این سازمان، به کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران انتقال یافته است.

به صورت کلی، نشر این اثر، پس از ده سال وقفه در انتشار فهرس نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، در نفس خود حرکت مبارکی است و همان‌طور که اشاره شد، هر چند فهرست نسخ به صورت الکترونیکی منتشر شده است، با توجه به ارتباط محققان متون کهن با نسخه کاغذی آن، امید می‌رود با انتشار جلد‌های دیگر، به نحو ملموس‌تری غبار از چهره این موارث کهن ارزشمند زدوده شود.

پس از این وقفه نسبتاً طولانی و اندی انتقادات عمومی از سازمان نسبت به منتشرنشدن نسخه کاغذی فهرس، به طور طبیعی و معمول، ممکن است در نخستین فهرست خط شکن اشکالاتی فنی راه یافته باشد؛ چنان‌چه همین فهرست که از آن در سیزدهمین همایش حامیان نسخ خطی (سال ۹۲) رونمایی شد، ابتدا دارای اشکالات متعددی بود و البته، خوشبختانه برخی از اشتباهات اساسی آن با ویرایش علمی جناب آقای ابوالفضل حافظیان، پیراسته شده و اینک، به این شکل، با رفع برخی مشکلات آن، منتشر شده است.

نکته اساسی راقم سطور در نقد این اثر تنها تأکید بر این مسئله است که به‌مانند بسیاری از فهرس ایرانی، عمده‌ترین اشکال جنبه متدولوژی اثر است؛ به دگر تعبیر به‌صراحت باید گفت که اثر، به‌مانند بسیاری از فهرس‌های نگارش‌یافته یا دردست‌انتشار، «روش‌شناسی علمی» ندارد و در برخی موارد، در این فهرست از اصول فهرست‌نگاری عدول شده است؛ در ادامه به مواردی اشاره خواهیم کرد.

چند نکته اصلاحی درباره این فهرست

پیش از بیان این نکات، باید اذعان داشت، هر فهرست، به جهت ماهیت خاص آن، علی‌رغم کنترل یا اصلاحات یا استدارکات مختلف، خالی از اشکال و ایراد نخواهد بود؛ با توجه به نکات مثبت فراوان این فهرست (در مقایسه با برخی فهرست‌های دیگر)، از جمله یکدستی عمومی در قالب کار، وجود نمایه‌های متعدد، اشاره دقیق به اسامی و نوع کاغذها، یادداشت‌های پشت نسخه‌ای ارزشمند (مانند ص ۲۸۵) و مانند آن‌ها، ضمن بیان خسته نباشید و تبریک انتشار اثر به فهرست‌نگار محترم، سرکار خانم چیدری، و قدردانی از تلاش‌های محقق گرانقدر، جناب آقای حافظیان، در ویرایش علمی اثر، با چشم‌پوشی از مواردی جزئی مانند اغلاط چاپی و مانند آن، تنها به چند نکته اصلاحی کلی با ذکر نمونه‌هایی، اشاره و بسنده می‌کنیم؛ با این امید که ان‌شاءالله در بازنشر آن، یا در نگارش جلد‌های دیگر فهرست‌های نسخ خطی سازمان، این نکات مدنظر عزیزان در این کتابخانه عامره، قرار گیرد؛ چنین باد!

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال دوم، شماره ۵
په‌ار ۱۳۹۴

۱۴۳

۱. اتقان کار فهرست‌نگاری همواره به مستندسازی آن استوار است؛ برای نمونه، وقتی فهرست‌نگاری کتابی (سؤال و جواب فقهی) را به شخصیتی شناخته‌شده، مانند علامه مجلسی، نسبت می‌دهد (ص ۱۷۴)، از آن جا که تمامی آثار وی تقریباً شناخته شده است، لازم است فهرست‌نگار برای اتقان کار خویش از منابع کتاب‌شناختی مانند الذریعه یا کتابشناسی‌ها یا منابع نسخه‌شناختی مانند فهراس نسخ خطی کتابخانه‌های داخلی و خارجی، تأییدیه بگیرد. این کار تقریباً در هیچ‌یک از آثار انجام نشده است (چه آثار مشکوک‌النسب مانند مورد صفحه ۱۷۴ و چه آثار شناخته‌شده مانند مورد صفحه ۶). باید افزود هر چند به نحو کلی، در این فهرست، برخی منابع آمده است، اما این امر شمول ندارد؛ به لحاظ روش‌شناختی، درج مصادر مستندات فهرست‌نگاری در این فهرست جامع و کامل نیست و به نظر می‌رسد اندکی سلیقه‌ای عمل شده است.

۲. پدیدآور هر اثری با توجه به اصل یا وابستگی، بایستی همان برجسته شود؛ برای مثال کتابی که ترجمه اثر دیگری است، به‌طور منطقی، تعلق به مترجم دارد و بدون تردید، باید نام و مشخصات مترجم مشخص یابد. جا داشت در این اثر، در مواجهه با آثار وابسته، نام مترجم یا شارح یا منتخب و غیره قید می‌شد یا لااقل اشاره می‌شد که ناشناخته است. در این فهرست، برای مبتدیانی که با این نوع آثار آشنا نیستند، تشخیص پدیدآور اصل و پدیدآور وابسته امری دشوار است؛ برای نمونه، در ترجمه قانون (ص ۳۴)، منطقی‌اً باید پدیدآور اصلی (مترجم) برجسته شود نه این‌سینا که نقش او در این اثر پدیدآور وابسته است؛ این درحالی است که در این فهرست اشاره‌ای به مترجم نشده است؛ شایسته بود، بر فراز نوشته می‌شد: «مترجم: ناشناخته»؛ و از این دست است آثاری همچون: ترجمه و شرح قصیده برده بوضیری (ص ۳۰)، شرح بیست باب در اسطرلاب (ص ۴۰) و منتخب حلیه المتقین (ص ۵۲).

۳. در عرف فهرست‌نگاری، یکی از فاکتورهای مهم ارزشمند بودن یک فهرست قلم آثار «ناشناخته» یا پدیدآور «ناشناخته» است. هر چند باید اذعان داشت در مواردی این مسئله اجتناب‌ناپذیر است، به نظر می‌رسد اگر، تلاش و فحص فهرست‌نگاراندی بیشتر شود و منابع و فهارس بیشتری دیده شود، بعید نیست در مرحله نهایی، به لطف الهی، موارد دیگری از «ناشناخته»‌ها نیز کشف شوند؛ تردیدی نیست اگر تعداد «ناشناخته»‌ها به حداقل برسد، بر ارزش فهرست افزوده خواهد شد.

راقم بر این باور است که هر فهرست‌نگار، پس از پایان کار فهرست‌نگاری (پیش از انتشار)، باید حتماً از «ناشناخته»‌های اثر خود، فهرستی جداگانه تهیه کند و به‌نحو ویژه، با انرژی و فراغت بیشتری به بررسی آن موارد مجهول بپردازد و در میانه کار نیز، آییناً خالی از لطف نخواهد بود با کسانی از فهرست‌نگاران نیز مشاوراتی داشته باشد؛ الحمدلله و به لطف الهی، وسایل ارتباط جمعی نیز این در دوران، مانند ایمیل و مانند آن، در دسترس عزیزان است. به هر تقدیر، برای نمونه، در ادامه، چند مورد از این نوع آثار مجهول به‌طور اجمالی بررسی شده‌اند:

الف) رساله فی علم الکلام، پدیدآور: ناشناخته، (ص ۵۷)؛ این اثر در واقع کتاب مقدمه الکلام یا همان المقدمة فی المدخل إلى علم الکلام از تألیفات شیخ طوسی است (رک. مجله تراثنا، ش ۸۳، ۱۴۲۸ ق.، ص ۲۷۷).

ب) رساله در طب پدیدآور: ناشناخته، (ص ۵۳)؛ این اثر بسیار نزدیک به خلاصه شفائی است و در آن، با نسخه ۱۰۶۸ مرکز احیاء میراث اسلامی قم (جلد ۳، صص ۳۰۰-۳۰۲) قرابت‌هایی مشاهده می‌شود (نیازمند بررسی).

ج) رساله در اخلاق، پدیدآور: ناشناخته، (ص ۹۶)؛ با توجه به سربندها و تقسیم‌بندی‌های اثر، ممکن است این رساله بخشی از شرح اخلاق جلالی یا شرح لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق (تألیف ملا جلال دوانی)، با عنوان سواطع الآفاق فی شرح لوامع الاشراف، شرح محمد یوسفعلی بوده باشد که تنها نسخه خطی شناخته شده آن در کتابخانه مجلس (شماره ۱۰۶۴۴) نگهداری می‌شود و اخیراً (۱۳۹۳) نیز با تصحیح عبدالرسول فروتن، از سوی دفتر میراث مکتوب منتشر شده است (نیازمند بررسی).

د) ترجمه و شرح حدیث بساط، پدیدآور: ناشناخته، (ص ۱۷۹)؛ در کتابخانه مجلس (رک. فهرست، ج ۴۸، ص ۷۸) نسخه دیگری از این اثر معرفی شده است و مشخصات آن با این نسخه مطابقت دارد.

ه) الکلام فی ادعیه شهر الصیام، پدیدآور: باقر (ص ۲۱۲)؛ این اثر در واقع کتاب مشهور عنوان الکلام فی شرح ادعیه الصیام، تألیف محمد باقر بن محمد جعفر فشارکی اصفهانی (متوفای ۱۳۱۴ ق.) است (رک.: الذریعة، ج ۱۵، ص ۳۵۳).

و) رساله در قرائت قرآن، پدیدآور: محمد جعفر (ص ۳۱۸)؛ نام اصلی این اثر سلک البیان

فی کشف مشکلات القرآن، اثر محمدجعفر بن سیف‌الدین استرآبادی (متوفای ۱۲۶۳ق.) است (رک: الذریعة، ج ۱۲، ص ۲۱۹).
(ز) کتابی در اصول فقه، پدیدآور: ناشناخته، (ص ۴۴۰)؛ در کتابخانه مجلس (رک: فهرست، ج ۲۲، صص ۸۹-۹۱) کتابی با عنوان الاشتراک معرفی شده است که گویا تمامی مشخصات آن با این نسخه مطابقت دارد.

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال دوم، شماره ۵
بهار ۱۳۹۴

۱۴۵

۴. یکی از مؤلفه‌هایی که شایسته است فهرست‌نگاران توجه بیشتری به آن مبذول دارند، مسئله «جنگ»ها و «مجموعه»هاست. «جنگ» تعریف خاصی دارد و نباید با «مجموعه»ها، تعامل «جنگ» شود و این مسئله یکی از فاکتورهای اساسی در فهرست‌های نسخ خطی است. براساس بررسی‌های طولانی راقم، بیش از ۶۰ درصد (۳۰۰۰ عنوان) نسخی که در فهرست‌ها به نام «جنگ» ثبت شده‌اند درحقیقت «مجموعه» هستند، که به هر دلیل، با نام «جنگ» ثبت شده‌اند.

یکی از قوانین فهرست‌نگاری تأکید دارد که اگر در میانه یک نسخه خطی که در قالب «جنگ» است رساله‌های مستقلی مشاهده شوند، شایسته است فهرست‌نگار پس از اشاره به آن‌ها در معرفی اثر، به نحو مستقل آن رساله‌ها را نیز معرفی نماید.
با توجه به این مسئله، در این فهرست نیز، مواردی از این دست مشاهده می‌شود؛ برای نمونه، صفحات ۱۰۹، ۲۹۳ و ۳۰۳. شایسته بود فهرست‌نگار محترم، آن آثار را به نحو مستقل نیز معرفی می‌کردند. برپایه بررسی اجمالی راقم، اگر چنین امری محقق می‌شد، شاید دست‌کم بیست تا سی عنوان دیگر به مجموعه‌عناوین معرفی شده در این فهرست افزوده می‌شد.

۵. از جمله قوانین مسلم فهرست‌نگاری این است که هر اثری که به نوعی انسجام و آغاز و انجامی دارد و می‌توان منطقاً به آن یک اثر (منظوم یا منشور) اطلاق نمود، بدون تردید باید به نحو مستقل و جداگانه فهرست‌نویسی شوند؛ به خصوص در مجموعه‌ها؛ زیرا هر اثر، ولو مختصر و خرد باشد، نمودی از فرهنگ و تمدن نیاکان این سرزمین کهن و مکتب نورانی آن است و این مسئله مهمّ مطلقاً سلیقه‌بردار نیست. در این فهرست، برای نمونه، برخی از آثار با عنوان برافزوده و مانند آن در بخش نسخه‌شناسی معرفی اجمالی شده‌اند؛ از جمله: ترجمه منظوم قصیده بوضیرییه (ص ۳۰)، اشعاری در فضائل حضرت علی علیه‌السلام (ص ۷۲) از شاعری با تخلص «سیار» (هامش برگ‌های ۷ تا ۱۵) با تاریخ ۱۲۶۷ق.، یا بحرطویل (ص ۴۰۷) یا اشعاری از شاعران مختلف (برگ‌های ۱۱ تا ۱۶). شایسته بود فهرست‌نگار محترم این موارد را به نحو مستقل معرفی می‌کردند.

نکته حائز اهمیت، به خصوص در آثار منظوم، این است که بعید نیست برای نمونه، از شاعر مذکور تنها همین ابیات باقی مانده باشد که در این صورت آن چه دیده می‌شود

تنها سند موجود است و قطعاً همین اطلاعات به ظاهر ناچیز می‌توانند زمینه‌ساز پژوهشی نوین در معرفی شاعری جدید باشند.

۶. یکی از اصول مهم فهرست‌نگاری مسئله تاریخ کتابت نسخ خطی است؛ اگر نسخه‌ای تاریخ کتابت نداشته، شایسته است فهرست‌نگار برپایه معیارهایی که در روند فهرست‌نویسی بر آن‌ها واقف شده است، همچون کاغذ و مرکب و مانند آن، تاریخ تقریبی و قرن کتابت نسخه را معین نماید (مانند: کتابت سده ۱۳ ق. و احياناً آگروی تخصصی در این زمینه نداشته باشد، شایسته است از متخصصان فن استفسار نماید تا بلکه فهرستی جامع و کامل در اختیار محققان قرار دهد؛ متأسفانه در این فهرست، در نسخه‌هایی که تاریخ کتابت نداشته‌اند، جز چند مورد، به قرن آن‌ها یا حتی تاریخ تألیف اثر در مواردی که اثر منحصر یا به خط مؤلف است اشاره نشده است. در برخی موارد نیز، مانند شرح شمسیه (صص. ۳۱۴-۳۱۵)، همین عدم تصریح به تاریخ کتابت نسخه منجر به این شده است که با تلورانی بزرگ، دیگران نتوانند تشخیص دهند آیا این اثر به قرن هفتم هجری تعلق دارد یا قرن چهاردهم!

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال دوم، شماره ۵
بهار ۱۳۹۴

۱۴۶

۷. مسئله درج موضوع نسخه خطی از فاکتورهای اساسی بخش کتابشناسی در فهرست‌نگاری است؛ البته بحث در استفاده از سرعنوان‌های موضوعی مستند یا استفاده نکردن از آن نیست، بلکه بیشتر توجه دادن به اصل درج موضوع و درستی و دقت در آن مدنظر راقم است. نکته حائز اهمیت این است که نوع موضوعات بر سلیقه و ذوق فهرست‌نگار استوار نیست؛ زیرا شناخت موضوع هر اثر، به اصطلاح، حاکم بر فهرست‌نگاری است و تا فهرست‌نگار بر موضوع اثر احاطه نداشته باشد، اصولاً نفس فهرست‌نگاری امری مهمل خواهد بود. بدون تردید، پیش‌فرض فهرست‌نگاری احاطه فهرست‌نگار بر موضوعات است فی‌الاجمال (دقت شود) و به‌دگر تعبیر، سنت و منطق حاکم بر روند فهرست‌نگاری این است که معرف (فهرست‌نگار) بایستی اجلی از معرف (اثر) باشد؛ برای مثال، به‌طور طبیعی، محصول تلاش فهرست‌نگاری که تفاوت‌های اساسی و ماهوی بین موضوع «نجوم» و «احکام نجوم» یا «هندسه» و «حساب» یا مانند آن‌ها را نمی‌داند خالی از اشتباه نخواهد بود و فهرست‌وی آن اعتبار استاندارد را نخواهد داشت. حال، با توجه به این مسئله، با اشاره به این‌که اصل کتاب سرعنوان‌های موضوعی مستند نیازمند نقد جدی و محل بررسی علمی متخصصان و کارشناسان فن است، درباره فهرست‌مورد بحث باید گفت، علی‌رغم تلاش‌های فهرست‌نگار محترم و نیز ویرایش علمی یکی از متخصصان و برجستگان امر فهرست‌نویسی، به نظر می‌رسد روند ثبت موضوعات این اثر، ضمن این‌که چندان علمی نیست و بیشتر سلیقه‌ای است، متأسفانه، روش‌شناسی نیز ندارد و از اصول، منطق، و روند مشخصی تبعیت نمی‌کند؛ به‌لحاظ فلسفی، جزء و کل و جزئی و کلی موضوعات دانسته نیست و مرزبندی‌های علمی

موضوعات روشن نیست و به‌زعم راقم، ثبت موضوعات نیازمند اصلاحات بنیادی است؛ هر چند این بخش از نقد بیشتر متوجه سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران در مسئله استفاده حداکثری از سرعنوان‌های موضوعی مستند است؛ اثری که بندهند آن نیازمند نقد علمی متخصصان امر است.

در همین فهرست و متأثر از کتاب سرعنوان‌های موضوعی مستند یا دلایل دیگر، تداخل موضوعی متکثری دیده می‌شود؛ مواردی نظیر: عرفان با تصوف، بیماری‌ها با پزشکی، چهارده معصوم (ع) با ائمه اثنی‌عشر (ع)، ادبیات با شعر و نثر، شیعه / اصول‌الدین با اصول‌الدین، فقه جعفری با نماز، اخلاق با وعظ، علوم غریبه با طلسمات / جفر / رمل، فلسفه با کلام (ص ۷۰)، درج خرافات (ص ۷۴) با جای اخترگویی / احکام نجوم، یا نجوم با احکام نجوم (ص ۳۶۰) و غیره. همچنین انتخاب سلیقه‌ای موضوعات و دقت نکردن و حتی گاه ثبت‌های کاملاً متنافر (مانند صص ۳۶۶-۳۶۷ موضوع شعر فارسی برای دیوان عربی) از سوی فهرست‌نگار محترم، بدون توجه به محتوا و زبان و موضوع اصلی اثر، برخی امتیازات مثبت این فهرست را تحت الشعاع قرار داده است.

۸. باید توجه داشت تأکید مداوم بر فهرست‌نگاری مستند بر منابع اصیل تراجم و آثار کتابشناختی و نسخه‌شناختی منتشرشده و ماندگار استوار است نه منابع واسطه یا مصادر الکترونیکی در شرف تغییر؛ برای نمونه، استناد و ارجاع به مواردی مانند «سایت آقابزرگ» (صص ۳۸۰-۳۸۱) ضمن این‌که مرجعی نامطمئن است، با توجه به ماهیت وبسایت‌ها، وضعیت بقای آن نیز تا چند سال دیگر در هاله‌ای از ابهام قرار دارد؛ لذا شایسته نیست مصادر الکترونیکی در امر فهرست‌نگاری مورد استناد مستقل عزیزان قرار گیرند؛ زیرا این نوع فهرست‌ها، یعنی فهرست‌های مکتوب بر کاغذ، ان شاء الله، سالیانی به‌عنوان مصادر اصلی پژوهش باقی خواهند ماند ولی وبسایت‌ها دستخوش تحول و تغییرند. افزون بر آن، جملگی واقف‌ایم که درون همین وبسایت آقابزرگ، مصدر اصلی نسخ خطی، یعنی فهارس، با تفصیل و دقت، ثبت شده است و شایسته است فهرست‌نگار با مراجعه به اصل آن موارد مکتوب (کاغذی)، با اطمینان و دقت بیشتری به آن آثار، استناد نماید.

۸. یکی از جنبه‌های مهم فهرست‌نگاری درج نمونه‌هایی از تصاویر نسخ خطی نادر و مهم و کهن، ترجیحاً به صورت رنگی، است؛ با وجود نسخه‌هایی کهن و بسیار ارزشمند در این فهرست، مانند تفسیر مجمع‌البیان طبرسی (کتابت قرن ۶ ق. از عصر مؤلف)، السرائر ابن ادریس (کتابت قرن ۷ ق.)، تحریر الاحکام علامه حلی (کتابت ۷۳۷ ق.)، تاج المصادر (کتابت ۷۳۶ ق.)، صورالکواکب صوفی (کتابت ۸۷۱ ق.) و غیره، شایسته بود نمونه‌هایی از تصاویر این موارد کهن گرانبها در پایان فهرست درج می‌شد تا ضمن این‌که فهرست‌نگاری جنبه استنادی می‌یافت، محققان داخل و خارج از کشور هم، علاوه

بر جنبهٔ محتوایی، به لحاظ بصری نیز با نسخ خطی این سازمان بیشتر آشنا می‌شدند.

۱۰. همان‌گونه که اشاره شد، از مزیت‌های این فهرست داشتن نمایه‌های هفتگانه خوب است. این نمایه‌های متنوع ارزشمند که به اهتمام دوتن از عزیزان کتابخانه (سادات شریفی و چهره‌نگار) تنظیم شده است، خوشبختانه استفاده‌های گوناگون محققان از فهرست و داده‌های نسخ معرفی شده را آسان و روان می‌کند؛ درعین حال شایسته بود فهرست منابع استفاده شده در فهرست‌نگاری نیز همراه داده‌های کتابشناختی آن‌ها به آن نمایه‌ها افزوده می‌شد.

شکر الله سعیهم و الله ولی التوفیق.

فصلنامهٔ نقدکتاب

میراث

سال دوم، شمارهٔ ۵
بهار ۱۳۹۴

۱۴۸